

по общей теории права / Я. М. Магазинер ; [отв. ред. А. К. Кравцов]. – СПб. : Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. – С. 17–314.

23. Бачинин В. А. Философия права и преступления / В. А. Бачинин. – Х. : Фолио, 1999. – 607 с.

24. Магазинер Я. М. Общая теория права на основе советского законодательства [Электронный ресурс] / Я. М. Магазинер. – Режим доступа : <http://www.exjura.ru/law/news.php?newsid=120>.

Надійшла до редколегії 01.09.2011

УДК 346.544.2

Б. В. Дерев'янюк

ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ НАДАННЯ ПОСЛУГ У СФЕРІ ОСВІТИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ (ПЕРІОД СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ)

Статтю присвячено характеристиці діяльності суб'єктів господарювання, які надавали послуги у сфері освіти на українських землях від часів своєї появи до кінця XVII століття, та визначенню основних історико-правових етапів процесу формування правового статусу цих суб'єктів.

Ключові слова: суб'єкт господарювання, сфера освіти, послуги, історико-правовий етап, правовий статус.

Статья посвящена характеристике деятельности субъектов хозяйствования, которые предоставляли услуги в сфере образования на украинских землях со времен своего появления до конца XVII века, и определению основных историко-правовых этапов процесса формирования правового статуса данных субъектов.

Ключевые слова: субъект хозяйствования, сфера образования, услуги, историко-правовой этап, правовой статус.

In the research article the description of the activity of economic entities which gave services in the sphere of education on Ukrainian earths from times of appearance to the end of the XVIIth century is given. The determination of major historical and legal phases of the process of forming the legal status of entities providing services in education is made.

Key words: economic entity, sphere of education, services, historical and legal phase, legal status.

Визначення правового режиму діяльності з надання послуг у сфері освіти та правового статусу суб'єктів, що надають такі послуги та мають публічно-приватні інтереси, неможливе без ретроспективного аналізу правового регулювання надання послуг у сфері освіти.

Формування правового режиму діяльності з надання послуг у сфері освіти та правового статусу суб'єктів господарювання як у європейських країнах, так і в Україні відбувалося впродовж кількох століть з початку епохи Середньовіччя. Прогнозування розвитку законодавства і господарської практики з надання послуг у сфері освіти у XXI столітті можливе на основі аналізу попередніх етапів.

Дослідженню питань історичного розвитку законодавства та практики надання послуг у сфері освіти приділяли увагу вітчизняні й російські вчені, посилання на роботи яких є у статті, а саме Ю. Задорожний, В. Кахнич, М. Курко, Л. Марчук, І. Медведєв, А. Монаєнко, Г. Ситник, В. Томсінов, Г. Тюрменко, Р. Шаповал та ін. Проте їхні дослідження здебільшого стосувалися

окремого періоду, окремого регіону України чи окремого навчального закладу (далі – НЗ). Комплексного дослідження правового регулювання надання послуг у сфері освіти протягом кількох століть починаючи з часів Київської Русі в ранньому Середньовіччі з виділенням відповідних етапів становлення та розвитку не проводилося.

Тому мета пропонованої статті – дати загальну характеристику діяльності суб'єктів господарювання, що надавали послуги у сфері освіти від своєї появи на українських землях до кінця XVII століття, а також визначити основні історико-правові етапи процесу формування правового статусу суб'єктів надання послуг у сфері освіти.

Одразу ж зауважимо, що особливості розвитку означеної галузі були зумовлені тим, що сучасні українські землі упродовж багатьох років перебували у складі різних держав, де по-різному відбувалося становлення сфери освіти. Тому історичний розгляд досліджуваних процесів буде проводитись із застосуванням територіального критерію.

У літописі «Повість минулих літ» (XII століття) неподільні симпатії Літописець Нестор засвідчує до Володимира Великого, який охрестив Русь та перший «звелів будувати церкви» «і людей приводити на хрещення по всіх городах і селах», «почав посилати забирать дітей у нарочитих мужів своїх і віддавати їх на учення книжне» [1, с. 43; 2, с. 593]. Тому на сучасних українських землях публічні освітні заклади почали з'являтися при перших християнських церквах. Навчання здійснювали переважно з поглибленим вивченням церковних вчень.

Дещо схожі на сучасні суб'єкти господарювання з надання послуг у сфері освіти з'явилися при Я. Мудрому. Переважно освітні послуги надавалися на безоплатній основі. Проте отримувачем цих послуг найчастіше могли бути або дуже заможні люди, або ті, хто відмовлявся від світського життя.

Розвиток освіти й науки був тісно пов'язаний з розвитком нації та держави. За часів Я. Мудрого було запроваджено шкільну освіту для дітей «нарочистої чаді», а згодом вийшов перший звід законів В. Мономаха «Повчання дітям», засновані Острозький греко-слов'янський колегіум, братські школи [3, с. 76]. Я. Мудрий під час свого князювання у Новгороді наказав створити школи й навчити грамоті трьохсот дітей.

При Києво-Печерському монастирі існувала школа вищого типу, де поряд з богослов'ям вивчали філософію, риторичку, граматику.

Відкрила школу й онука Я. Мудрого Анна (Ганка) Всеволодівна при Андріївському монастирі в Києві. Відвідували школу дівчата, які крім грамоти навчалися співу, шиттю, іншому рукоділлю, що для середньовічної Європи було новизною. Знала «княжне письмо» і сама писала книжки княжна Єфросинья Полоцька [1, с. 43].

У цей же час у Західній Європі поступово почали викладати науки, забуті з часів Давньої Греції та Давнього Риму. Так, у кінці XI – на початку XII століть у Західній Європі виникли перші університети, в межах яких було розгорнуто широкомасштабне вивчення й опрацювання візантійських правових пам'яток – Дигест, Кодекса, Інституцій і Новел Юстиніана. З'явилася університетська юриспруденція [4, с. 15]. Тобто європейські суб'єкти господарювання в освітній сфері не лише надавали освітні й інші послуги, а і сприяли розвитку правової науки та формуванню правової свідомості у суспільстві. І це стосується не лише правової освіти, адже поступово розпочинається вивчення інших суспільних наук.

Розвиток науки та освіти у XII столітті набирає нових обертів у країнах Європи. Значною подією в освітній сфері було відкриття в 1150 році Паризького та в 1253 році Сорбонського університетів, створення та функціонування яких привнесло в організацію університетської освіти якісно нові елементи [5, с. 128].

Суб'єкти сфери освіти (найчастіше перші університети) мали високий рівень публічності, адже не тільки слугували джерелом отримання прибутків для їх власників або державних діячів, які розпоряджалися їхнім майном, а й формували суспільну думку, мораль, культуру. Саме вони визначали правила поведінки у суспільстві та напрями розвитку держав.

У Західній Європі система освіти будувалася на базі латинської писемності і прошарок освічених людей писав і спілкувався латинською мовою. Правилком для Західної Європи було використання латини для запису юридичних текстів. Проте в окремих країнах, наприклад в

ІЗ). Англії, для цього могла застосовуватися місцева писемна мова. У староруському суспільстві у цей час освічені люди писали й говорили руською та церковнослов'янською мовами. Візантійсько-руські угоди свідчать, що всі основні юридичні поняття могли бути виражені руською мовою [4, с. 16]. Слід зазначити, що таке становище пов'язане з мовою передачі знань від викладачів студентам. Зворотній висновок можливо зробити щодо Русі, проте він не можливий для Європи, оскільки в європейських країнах мало хто (навіть із найосвіченіших людей) у побуті спілкувався лагиною.

Завдяки високому публічному значенню суб'єктів господарювання освітньої сфери з XII століття керівництво Римо-католицької церкви намагалося заборонити викладання в університетах римського права, яке протиставлялося праву канонічному [4, с. 19]. Взагалі церковна влада постійно вимагала від НЗ частину їхніх доходів від надання послуг.

В українських землях у цей час відбувалося становлення власної системи суб'єктів, що надавали послуги у сфері освіти. Можна виділити основні особливості української системи освіти у післякнязівську (козацьку) епоху. По-перше, на відміну від країн Західної Європи в українських землях діяли здебільшого не ВНЗ, а НЗ середнього типу. Це були так звані братські школи, фінансовані за рахунок коштів Війська Запорізького та особистих пожертв окремих козаків, шляхти та міщан. Освітні послуги надавали безоплатно. Навчалися навіть дівчата (особливо це стосувалося доньок загиблих козаків). Також до тогочасних суб'єктів у сфері освіти можна віднести бурси, що підпорядковувалися церкві, проте надавали і світські знання та різні послуги. По-друге, на відміну від тодішнього Московського царства освіта більшою мірою мала світський, а не суто теологічний характер. Вивчалися гуманітарні й точні науки, іноземні мови, правові науки. Останні передбачали вивчення звичаєвого козацького права, права міських громад, засад магдебурзького права (багато в чому попередник сучасного господарського права).

Значну роль у розвитку освіти в Україні відіграли козацтво та братства. Запорізькі школи поділялися на січові, монастирські та церковно-приходські. На справедливу думку Д. Яворницького, більшість січового війська за своєю грамотністю і начитаністю стояла так високо, що переважала у цьому плані середній, а може, і вищий стан людей свого часу. З 1616 року Військо Запорізьке низове стає колективним членом Київського братства. Київська братська школа була створена 1615 року. У 1619 році у Києві виникла Лаврська школа, заснована архімандритом Києво-Печерської лаври Петром Могилою [1, с. 44]. Ці школи були прикладом для інших, які виникали на території всієї України.

На рубежі XVII століття помітно зростає роль міст як осередків національної культури. Виявом цього також стала діяльність братств, які спиралися на підтримку народу і мали велике політичне значення. Вони були осередком поширення ідей гуманізму, протистояли й об'єктивно підживляли всевладдя католицької церкви в галузі культури та ідеології.

Особливо важливу роль у збереженні й розвитку української культури відіграло Успенське братство у Львові. Продовжуючи традиції і справу першодрукаря Івана Федорова, воно розгорнуло як на той час широке книгодрукування й забезпечило розповсюдження своїх видань у всій Україні і навіть за її межами, зокрема в Росії, Молдавії, Білорусії. У 1585 році братство заснувало школу, яку планувало згодом перетворити у ВНЗ. За прикладом львів'ян братські школи було створено у Луцьку, Галичі та інших містах України. Під їхнім впливом у містах і селах виникали початкові школи, які були опорними пунктами боротьби народу за розвиток національної культури, проти католицької й уніатської експансії [6, с. 64–65].

Предмети викладали тогочасною українською мовою. Вивчалася слов'янська та грецька мови, а також «вільні науки». У 1586 році у школі Успенського братства у Львові було складено «Порядок шкільний», у якому, зокрема, викладено педагогічні вимоги до вчителя. Він мав бути «побожний, скромний, негнівливий, не срамослов, не чародій, не сміхун, не байкар, не прихильний ересі, а підмога благочестя, що являє собою образ добра в усьому». На початку XVII століття в Україні налічувалося близько 30 братських шкіл [1, с. 44].

У 1632 році відбулося об'єднання братських шкіл у Київський колегіум, пізніше – Київську Мазепинсько-Могилянську академію, потім – Києво-Могилянську академію. Уперше статус Академії було закріплено Гадяцькою угодою 1658 року. У 1701 році, завдяки наполяганням Мазепи, Петро I підтвердив рівень Києво-Могилянської академії як найвищого НЗ. Тут було

8 класів, тривалість навчання – 12 років. В академії було створено демократичну систему виборів викладачів і ректора. Правління академією здійснювали ректор, префект, суперінтендант.

Цікаво, що знання студентів оцінювалися за 7 рівнями: «доброго», «мірного», «старанного», «неслабкого», «слабкого», «худого», «безнадійного» навчання [1, с. 44]. Варіативність і розгалуженість оцінок на сьогодні визнана позитивною в Європі та США. Тому її наявність у наведеному вигляді у XVII–XVIII століттях на українських землях виглядає ще одним підтвердженням європейського рівня.

Високий рівень академії підтверджують інші вчені, які зазначають, що в період розвитку перших європейських університетів в епоху Середньовіччя і Відродження – до XVIII століття – за рівнем культурного розвитку та вищої освіти Україна перебувала в загальноєвропейському контексті. Поширенню ренесансної культури на українських землях сприяв, насамперед, розвиток освіти. У XV–XVI століттях зростає верства українців, що здобули освіту в провідних західноєвропейських університетах – Краківському, Празькому, Болонському та ін. Досить часто вихідці з України були провідниками загальноєвропейського Ренесансу. Перші ВНЗ в Україні – Острозька та Києво-Могилянська академії – за навчальними планами [7, с. 197–206; 8, с. 117], за «асортиментом» навчальних програм і за рівнем викладання мало чим різнилися від західноєвропейських ВНЗ того ж рівня та типу в Європі. Острозька академія проіснувала з 1576 до 1640 року. В її стінах навчалися провідні діячі того часу [9; 10, с. 94].

Києво-Могилянська академія за своєю структурою нагадувала західноєвропейські університети. Ректор мав необмежені права і розпоряджався всіма доходами та майном академії, стежив за викладачами, «вершив суд та розправу». Кошти для академії надходили з декількох джерел: від монастирів, як пожертвування духовних осіб, гетьманів, заможних козаків та міщан.

Пізніше за зразком Києво-Могилянської академії були засновані колегіуми в Чернігові (1700 рік), Харкові (1721 рік), Переяславі (1738 рік). Зокрема, Харківський колегіум став центром освіти у Слобідській Україні. У 1765 році тут почали викладати інженерну справу, артилерію, геодезію та географію [1, с. 45].

На теренах сучасної Західної України освіту вищого європейського стандарту забезпечували єзуїтські колегії (у кінці XVI століття їх в Україні було більше ніж 20). Українці, які не мали рівноцінних православних шкіл, віддавали своїх дітей до цих колегій, де вони майже повністю втрачали всі ознаки національної ідентичності.

Ще в 1569 році єзуїти у Вільні відкрили свій колегіум, який у 1579 році було віднесено до рівня академії. На відповідь у 1580 році за активного сприяння князя Костянтина Острозького в його фамільному маєтку Острозі на базі діючої раніше школи було відкрито Острозький слов'яно-греко-латинський колегіум, що задумувався як майбутня православна академія [1, с. 43]. Таким чином, послуги у сфері освіти виходили далеко за межі комерційного інтересу власників НЗ. Завдяки їм велася боротьба за власну національну ідентичність і право нації на майбутнє.

Острозька академія протиставила польській експансії вітчизняну систему духовних цінностей. Академія, яку називали «тримовним ліцеєм», «храмом муз», «Острозькими Афінами», була НЗ нового типу – слов'яно-греко-латинською академією, за зразком якої відкривали православні навчальні центри у Києві (1632 рік), Ясах (1640 рік), Москві (1687 рік). На відміну від кращих соборних шкіл, де навчання обмежувалося граматику, риторикою і діалектикою, там викладали «сім вільних наук» (окрім зазначених – арифметика, геометрія, астрономія і музика) та елементи філософії [1, с. 44]. Це був цілком світський, як для свого часу, НЗ.

Ще в 1658 році спостерігалася загострення бажання ордену єзуїтів мати власну академію у Львові. Цьому сприяла підписана Гадяцька угода, що, як здавалося, мала завершити період козацьких війн і принести спокій на землю Речі Посполитої. Одна зі статей тієї угоди гарантувала Русі Академію в Києві і другу «там де їй місце підходяще виберуть». А таким місцем, до якого схилялася загальна громадська думка, міг бути лише Львів, де давно при Ставропігії створено греко-католицьку школу, звідки на весь Схід розповсюджувалися церковні книги, де була єпископська резиденція потужного братства і найвизначніших центрів руського міщанства [6, с. 65].

У середньовічному Львові існували церковні школи – школа Товариства Ісуса – чернечого

ордену єзуїтів, Успенське братство на вулиці Руській та ін. Школи чернечого ордену єзуїтів у 1608 році заснували колегіум (у ньому здобував освіту Б. Хмельницький). 20 січня 1661 року колегіум отримав статус академії, а в 1758 році – університету [11]. Цей ВНЗ мав вагоме значення для всього західноукраїнського регіону.

Віддаючи керівництво львівським університетом в руки єзуїтів, Ян Казимир обіцяв своїм іменем та іменем своїх наступників, що «цей Львівський університет буде підтримувати і захищати. Так само чинитимуть мої наступники. А для того, щоб ця справа мала свою надійність і силу, я прикладаю свою королівську руку і сприятиму відкриттю академії і наказую поставити на цей привілей печатку».

Привілей було складено в належному стилі з дотриманням усіх канцелярських формальностей. Він не давав приводу до будь-яких сумнівів.

Привілей Яна Казимира був «епохальним», бо саме відтоді, з 20 січня 1661 року, розпочав своє існування Львівський університет. Сам привілей, хоча й не був передбачений коронними конституціями, мав власне правове значення, яке міг відібрати тільки король, відкликавши сказане у ньому. Але цього не сталося, хоча привілей Яна Казимира зазнавав нападів [6, с. 68].

Отож, незважаючи на опір сейму і сеймиків, у Львові була школа академічного рівня й утрималася на цьому рівні аж до розпаду Речі Посполитої й навіть довше. У період Австро-Угорщини Львівський університет носив ім'я австрійського короля Франца Йосипа I. Ця школа за документами не завжди могла вживати титул академії, але в ній можна було здобути ступінь доктора теології, а в певні часи й філософії, ректор не мав титулу «магніфіценція», не було деканів, але були два факультети – філософії, математики і фізики (догматичної і моральної теології), було право і медицина [6, с. 69].

Пізніше, у XVIII столітті, після першого поділу Польщі у 1772 році, Львівський університет було реорганізовано у лицей. Проте у жовтні 1784 року австрійський імператор Йосиф II підписав диплом про відновлення університету. Диплом визначав, що університет складатиметься з чотирьох факультетів: філософського, юридичного, медичного та теологічного. До його складу також входила гімназія [6, с. 66].

У XVII–XVIII століттях у Західній Європі відбувалося вироблення різних моделей університетів: у Пруссії А. Гумбольдт запропонував ідею університету, що об'єднав освітню і наукову діяльність, в англійських університетах превалювало виховання джентльменів, французькі більше готували до практичної діяльності [5, с. 130].

Започаткування університетської освіти на території сучасної України має ті самі часові межі (250–300 років), що й у Європі. Цікавим є те, що найкращі студенти українських НЗ, як і всі інші європейські студенти, мали можливість навчатися й навчалися в декількох країнах, а отже, і в декількох університетах. Серед них можна назвати таких як: Д. Наливайко, І. Борецький, І. Косинський, Є. Плетецький, М. Смотрицький, П. Сагайдачний, І. Виговський, І. Самойлович, Д. Туптало-Ростовський, П. Орлик, П. Полуботок, С. Палій, С. Величко, Г. Сковорода, М. Бантиш-Каменський, М. Берлицький, М. Маркевич, П. Гулак-Артемівський, М. Березовський, І. Зарудний, брати І. та В. Григоровичі-Барські та ін. [10, с. 94].

Отже, правовий режим діяльності з надання послуг у сфері освіти та правовий статус українських НЗ формувалися протягом кількох століть. За цей час до початку ХХІ століття змінилося кілька історико-правових етапів досліджуваного процесу. Кожен етап відрізнявся характерними елементами у правовому статусі та режимі.

Першим можна вважати етап, що тривав від появи перших НЗ при церквах і монастирях за часів князів Київської Русі до XIV–XV століття. Цей період збігся у часі з появою перших ВНЗ у Західній Європі. В українських землях НЗ формували суспільну думку, мораль, культуру, визначали правила поведінки у суспільстві та напрями розвитку держави (серед іншого й розвиток власної руської та церковнослов'янської мов). НЗ цього періоду залежали від можновладних світських та впливових церковних осіб. Уся господарська та інша діяльність НЗ залежала від думки цих осіб.

Другий етап тривав протягом початку і розквіту козацької епохи. У цей час утворювалися і діяли НЗ середнього типу – братські школи та бурси. Ці НЗ залежали від фінансування з боку

суспільних об'єднань – об'єднань козаків, шляхти та міщан – братств, Війська Запорізького, окремих меценатів; проте господарювали на власний розсуд; надавали послуги з вивчення гуманітарних і точних наук.

Третій етап еволюції правового статусу українських НЗ та правового режиму діяльності з надання ними послуг припадає на XVII–XVIII століття. У цей час почали з'являтися ВНЗ університетського типу, що були аналогічні західноєвропейським університетам – мали визначену структуру та компетенцію управлінських органів, можливість самостійно використовувати грошові кошти й майно, вступати у господарські правовідносини.

Подальші дослідження повинні спрямовуватися на визначення етапів розвитку правового статусу українських НЗ та правового режиму діяльності з надання ними послуг з XVIII століття до початку XXI століття.

1. Шаповал Р. В. Становлення та розвиток освіти в Україні / Р. В. Шаповал // Наше право. – 2011. – № 1, ч. 1. – С. 43–48.
2. Повесть временных лет / подгот. текста, пер., ст. и коммент. Д. С. Лихачева; под ред. В. П. Адриановой-Перетц; [Российская академия наук]. – 2-е изд., испр. и доп. – СПб.: Наука, 1996. – 668 с.
3. Монаєнко А. Нормативно-правова база розвитку освіти та науки в Україні / А. Монаєнко // Право України. – 2007. – № 10. – С. 76–78.
4. Томсинов В. А. Юриспруденція Древней Руси и правовая культура Византии / В. А. Томсинов // Вестник Московского университета. Серия 11. Право. – 2009. – № 4. – С. 3–26.
5. Задорожний Ю. А. Зародження та формування юридичної освіти в країнах Західної Європи / Ю. А. Задорожний // Проблеми вдосконалення підготовки юристів: професійні та морально-етичні аспекти: зб. мат. наук.-метод. конф., жовтень 2008 р. – К.: КНЕУ, 2008. – С. 127–131.
6. Кахнич В. Передумови та заснування Львівського університету / В. Кахнич // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2011. – Вип. 52. – С. 64–70.
7. Тюрменко Г. Культурологія: теорія та історія культур: навч. посіб. / Г. Тюрменко, О. Горбула. – К.: Центр навч. літ., 2004. – 368 с.
8. Курко М. Вища освіта в умовах глобалізації / М. Курко // Вісник академії управління МВС. – 2010. – № 3 (15). – С. 115–120.
9. Ситник Г. Національні цінності як основа прогресивного розвитку особистості, суспільства і держави / Г. Ситник // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. – 2004. – № 2. – С. 369–374.
10. Медведєв І. А. Витоки ідеї університету в Україні та її вплив на національний менталітет / І. А. Медведєв // Економіка та держава. – 2010. – № 8. – С. 93–95.
11. Марчук Л. «Patriae decori civibus educandis» – освічені громадяни є окрасою батьківщини / Л. Марчук // Віче. – 2011. – № 5 (190). – С. 29.

Надійшла до редколегії 10.09.2011

УДК 351.743

Ю. М. Красноносів

ОРГАНІЗАЦІЙНІ ФОРМИ ВЗАЄМОДІЇ РАДЯНСЬКОЇ ГРОМАДСЬКОСТІ З МІЛІЦІЄЮ У 20-30-ТІ РР. ХХ СТ.: ІСТОРИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ

У статті розглянуто особливості організаційно-правових форм взаємодії радянської громадськості з міліцією у 20–30-ті рр. ХХ ст.

Ключові слова: міліція, взаємодія з громадськістю, комітет незаможних селян, бригади сприяння міліції.

В статье рассмотрены особенности организационно-правовых форм взаимодействия общественности с милицией в 20–30-е гг. XX ст.

© Ю. М. Красноносів, 2011